

ЕТНІЧНІ МЕЖІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНО-ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У СИСТЕМІ ОСВІТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Кризові періоди в історії народів і держав характеризуються зростанням інтересу до проблеми національної самосвідомості, в основі якої лежить глибинний пласт духовної культури – система традиційних цінностей, які не тільки зберігаються впродовж усієї історії, але і піддаються змінам. Традиційні цінності – це різновид цінностей, в яких відібраний, переданий безпосередніми та опосередкованими шляхами і сприйнятий від людини до людини, від покоління до покоління історичний соціальний досвід, акумульований у вигляді зразків, норм, принципів уявлення про достойне, краще, авторитетне в культурі, що повторює майже в ідентичній формі ці цінності, відповідні структури поведінки протягом декількох поколінь чи впродовж тривалого часу в межах одного суспільства чи регіонів, які мають до певної міри спільну культуру. Трансформації цінностей під час переходу від традиційного до сучасного і постсучасного суспільства – загальносвітовий процес, що має свою унікальну специфіку в кожній країні, регіоні.

В умовах перманентності і прискорення соціальних перемін, поєднання стійких і змінних періодів суспільного розвитку, цілеспрямованого соціального впливу на системи цінностей і стихійних соціальних практик дуже важливо зрозуміти особливості взаємодії різних систем цінностей, механізмів їх трансформацій, що дозволить підвищити точність оцінок впливу акторів на процеси, які відбуваються в ціннісних аспектах суспільної свідомості, буде сприяти пошуку адекватних його стану і потребам управлінських впливів на систему цінностей, яка змінюється.

Ключовий термін “трансформація” (лат. *transformatio*) означає перетворення, перевтілення, видозмінення. В Великій радянській енциклопедії цей процес визначається як “перевтілення, перетворення, зміна виду, форми, яких-небудь істотних властивостей”¹ об’єктів.

Соціальна трансформація – вид соціальних змін. У соціальній науці використовуються різні поняття, значення яких близьке до поняття “трансформація”. Суспільні зміни в колишньому Радянському Союзі, а пізніше – в Україні називали по-різному: прискоренням, перебудовою, революцією, радикальною реформою, переходом чи перехідним періодом (часто без уточнення від чого до чого), модернізацією.

Соціальна трансформація розуміється як “зумовлена зовнішніми факторами і внутрішньою необхідністю поступова, не пов’язана зі зміною правлячої еліти, але в той же час радикальна і відносно швидка зміна соціальної природи чи соціетального виду суспільства”²; як перетворення соціальних інститутів і структур, що нерідко супроводжується їх докорінною ломкою³.

До головних характерних особливостей трансформації відносимо:

- спрямованість на зміну не окремих приватних сторін, а сутнісних рис, що визначають соціетальний тип суспільства;
- поступовий і відносно мирний характер протікання;
- невідворотність, тривалість і глибина аномії (з грецьк. *anomia* – заперечувальна частка і *nomos* – “закон”; з франц. *anomie* – “беззаконня, безформність”. Термін, який визначає різні види порушень у ціннісно-нормативній системі суспільства⁴), зумовлена випереджаючим розкладом старих суспільних інститутів в порівнянні зі створенням нових;
- принципова залежність ходу і результатів процесу від діяльності і поведінки не тільки правлячої верхівки (основної рушійної сили перетворень) і вищої бюрократії, але і масових суспільних груп, які здійснюють вибір своїх адаптаційно-поведінкових стратегій;

- слабка керованість і передбачуваність процесу, важлива роль стихійних факторів розвитку, непередбачуваність результатів.

Трансформаційна діяльність може здійснюватися в рамках цільової реформаційної діяльності, яка спрямована на перетворення структури суспільства через зміну діючих норм, через масову інноваційно-підприємницьку діяльність, суб'єкти якої використовують, розвивають, закріплюють нові норми, перебудовуючи відповідні інститути як масові соціальні практики.

Дослідник Н.І.Лапін висунув аргументи на користь того положення, що все те, що відбувається в сучасних державах, колишніх складових СРСР, – це перетворення можна охарактеризувати як “соціокультурну реформацію”⁵, але пізніше почав використовувати поняття соціокультурної трансформації⁶.

Описані вище процеси знайшли своє втілення у системі освіти, зокрема вищої освіти, в рамках зародження кредитно-трансферної системи, яка базується на принципах Болонської декларації. Проте поруч із трансформаційними тенденціями цей процес переростає у глобалізаційний.

Глобалізація – багаторівневий процес, який має політичну, економічну, культурну, соціологічну і психологічну складові і, відповідно, об'єктивну і суб'єктивну сторони⁷. Головна характерна ознака глобалізації – це легке подолання будь-яких просторових перепон, насамперед державних кордонів. З допомогою новітніх технологій фінансові, інформаційні, освітні, наукові і будь-які інші потоки безперешкодно досягають будь-якого місця земної кулі. Наприклад, одним з проявів глобалізації як об'єктивного процесу є формування нового наукового співтовариства, яке є вже не вузько національним, а інтернаціональним, а точніше, професіональним.

Глобалізація справляє певний вплив на освіту та освітнє середовище молодих людей. Вітчизняна система освіти, при всіх її позитивних моментах, просто не може залишатися в умовах глобалізації такою, якою вона була, оскільки глобалізація – це

не тільки суб'єктивний, але і об'єктивний процес. А об'єктивний процес завжди несе в собі не тільки негативні, а й позитивні моменти. Одним із негативних моментів є те, що якщо ми не встигнемо “скочити на сходинку поїзда глобалізації”, то ризикуємо назавжди залишитися на узбіччі магістрального шляху розвитку цивілізації. Огороджуючи і оберігаючи краще в своїй освіті, ми в той же час повинні відкриватися для зовнішнього світу і, в свою чергу, використовувати те найкраще, що в ньому є. А це означає, що існуючу систему освіти необхідно перебудувати відповідно до сьогоденних реалій. Не можна не бачити негативних тенденцій у вітчизняній вищій освіті, починаючи з національних і закінчуючи приватними навчальними закладами.

Ще зовсім недавно вищим був престиж викладацької праці і відповідно рівень вимог, більше ентузіазму як у викладачів, так і у студентів. Інтенсивніше велася наукова робота. Багато часу викладачі і студенти проводили в бібліотеках. Існувала система МБА – міжбібліотечного абонементу, яка дозволяла безплатно отримати будь-яку книгу чи статтю, в тому числі із-за кордону.

Сучасний викладач вищого навчального закладу – це скоріше підприємець і бізнесмен, а не вчитель і дослідник. Його головною метою є підвищення своєї ринкової вартості. Ринок і фундаментальна освіта практично несумісні. Ринок – це система оптимального задоволення потреб. Просвіта – система підвищення людських здібностей шляхом здобуття наукових знань. Система освіти працює, якщо:

- 1) фундаментальна наука випереджує прикладну;
- 2) теоретична підготовка випереджує практичну.

Прогнозований якоюсь мірою, регрес вітчизняної освіти – це один бік процесу, інший – полягає в тому, що, знаючи недоліки західної системи освіти (прагматизм, відсутність фундаментальності і єдиних освітніх стандартів), ми знаємо і її переваги, наприклад, американська система університетської освіти. США – це країна з найбільшою кількістю студентів у середньому на 10 тис. населення (559 на 10 тис. чоловік, в Росії цей показник становить 191)⁸.

Європейська університетська освіта також поступається американській, окрім цього, вона значно відрізняється в різних країнах європейського континенту. Більше десятка років спеціалісти ЄС ведуть дискусії про те, як змінити систему європейської освіти, зробити її більш конкурентноздатною по відношенню до американської. Всі експерти погоджуються з тим, що потрібні зміни. Так званий “Болонський процес” і є практичним відображенням цих дискусій.

Європейська освіта певною мірою вже інтегрує американську. Наприклад, у Франції відмовилися від п'ятирівневої системи дипломів (диплом 3-го ступеня, майстер, спеціаліст, доктор, державний доктор) і перейшли до американської трьохрівневої (бакалавр, магістр, доктор). Раніше у Франції вчені звання надавала державна інстанція, яка була схожою за функціональними прерогативами до нашого ВАКУ, а тепер її немає і цим займається наукове співтовариство, аналогічно я і в США. Відповідальність за випущену докторську несуть організації, де вона захищалася, і опоненти. Ця зміна різко підняла рівень вимог до якості робіт. Тепер із ними знайомляться навіть під час прийому на роботу, їх вимагають на співбесідах, вони важливі для репутації.

Інша проблема вітчизняної освіти, яку можна вирішити, використовуючи можливості глобалізації – це проблема центру і периферії. В США такої проблеми не існує і рівень університету визначається не його близькістю до центру, а власними традиціями, потенціалом викладачів і місцем, яке він займає у реальному рейтингу. В нашій країні історично, ще із часів СРСР, склалася ситуація, за якої в провідних вузах, київських університетах зосереджено основний інтелектуальний потенціал вітчизняної освіти (проте останнім часом ця проблема поступово нівелюється). Це пов'язано із концентрацією тут наукових установ, видавництва, редакцій, бібліотек, наукового співтовариства. Інтернет і інші засоби комунікації дозволяють поставити в рівні умови талановитих учених і викладачів з центру і з периферії. Цей процес можна назвати “внутрішньою глобалізацією”.

Наступна проблема – мобільність. Українські викладачі прив’язані до своїх навчальних закладів у прямому і переносному значенні. Фінансові можливості не дозволяють вітчизняним вченим і викладачам вільно пересуватися. З одного боку, це сприяє відданості і створенню наукових шкіл, а з іншого – звужує світогляд і обмежує контакти. В США такої проблеми не спостерігається, оскільки їх викладачі (а тепер і європейські вчені) не працюють в одному університеті весь свій працездатний вік, а виїжджають на запрошення в інші навчальні заклади. З одного боку, “внутрішня глобалізація” змушує викладачів постійно підвищувати свою майстерність, з іншого – університети знайомляться з різними школами, запозичують нове, утверджуються в правоті свого курсу. Така мобільність є позитивною і вартою наслідування.

Отож доволі прогресивна українська освіта, порівняно із поступом американської та європейської систем, потребує певних змін, зважаючи на сучасні тенденції в світовому освітянському просторі. А головним завданням, яке потрібно вирішувати – як у процесі цих змін не загубити той позитив, який властивий для української освіти.

Провідником глобалізації в сфері освіти виступає дистанційне відкрите навчання, яке пов’язане з використанням новітніх інформаційних технологій⁹. Як приклад можна навести діяльність американської ТНК Cisco Systems, яка є світовим лідером в галузі інформаційних технологій. Вона створює Всесвітню сітку академій – Cisco Network Academy Systems, куди безплатно постачається дороге сіткове обладнання. Умовою постачання є те, що навчальний заклад буде навчати з допомогою цього обладнання по програмах і навчальних матеріалах, які підготовлені працівниками “Cisco”. Навчальний заклад, що виступив у ролі регіональної академії, зобов’язується втягнути в цю програму не менше 10 університетів як локальних академій. У світі вже створено більше 15 тисяч таких академій. Найближчим часом “Cisco” планує довести цю цифру до 100 тисяч. На створення навчальних програм компанією виділяються великі

кошти. По всьому світі розшуковуються найкращі в своїх галузях спеціалісти, розробляється високоякісний мультимедійний супровід, інтерактивні електронні навчальні посібники. До співробітництва залучені Нью-Йоркський, Колумбійський, Стенфордський університети, Королівський коледж. При чому, створюються програми не тільки технічних предметів, але і дисциплін гуманітарної спрямованості. Коли “Cisco” добудує свою сітку, поширюватиме через неї програми “відкритої освіти”, а також почне роботу щодо перепрограмування національної свідомості, національних інтересів у потрібному і вигідному для власних цілей напрямі.

Проте, зважаючи на об’єктивні закономірності національної і етнічної культури, які описані інформаційною теорією етносу, в сучасному постіндустріальному інформаційному суспільстві людина опинилася в принципово новій інформаційній ситуації, порівняно з так званим традиційним суспільством. Впродовж усієї історії людства аж до останніх десятиріч людство отримувало однорідну і впорядковану інформацію від однієї соціальної групи. А серед локальної субкультури панувала загальна картина світу. Нова інформаційна ситуація, що склалася в зв’язку із широким розповсюдженням технічних засобів комунікації, характеризується зростанням насиченості інформаційного потоку; взаємною непогоджуванністю сигналів; зменшенням регулярності і періодичності сигналів; зростанням різноманітності сигналів і частки рідкісних, незвичних, унікальних сигналів і зменшенням визначеності реакцій, що призводить до загострення проблеми вибору.

Прагнення до соціально-психологічної стабільності стає самостійним і достатньо сильним мотивом діяльності сучасної людини. О.Тофлер розглядає в своєму дослідженні різні способи адаптації до нової інформаційної ситуації¹⁰. Запропоновані методи можна розділити на методи “буферу” і “фільтра”. Перші полягають у тренінгу, підготовці до нової інформаційної ситуації. Методи “фільтра” відсіюють найбільш значимі для індивіда сигнали. Як фільтри виступають різні

субкультури, що виробляють свої норми, цінності, зразки поведінки. Саме етнос є тією субкультурою сучасного суспільства, яка найбільшою мірою здатна виконувати роль “інформаційного фільтра”.

Цьому сприяють такі його якості, як цілісність, стійкість етнічного статусу особистості, стабільність складу і стійкість у часі.

Складність нової інформаційної ситуації значно випереджує можливості людей адекватно реагувати на неї, внаслідок чого виникає гостра потреба в “інформаційних фільтрах”, зокрема у зверненні до етнічних цінностей, які є вічними і стійкими в бурхливому потоці часу¹¹.

Саме тому нарощування процесів глобалізації супроводжується прямо протилежними процесами регіоналізації, зростанням національної самосвідомості, зведенням етнічних кордонів. Потреба в етнічності, яка характеризує народ, об’єднує його і відрізняє від інших співтовариств, належить до розряду базових людських потреб. Потреба в позитивній етнічній ідентичності лежить в основі етнічних конфліктів і національно-визвольних рухів, є значною причиною еміграції. Для того, щоб вижити в глобальному світі, народам потрібно зберігати свою національну культуру і специфіку. Тільки своєю неповторністю вони цінні для виживання людства. А.С.Панарін писав, що глобалізується національна еліта, що має доступ до благ глобалізації¹². Народи ж, які не мають такої можливості, відповідають зусиллями локалізації, регіоналізму і націоналізму. Виходячи з цього, викладачам не потрібно переживати за своє майбутнє, оскільки освіта буде необхідною завжди.

Найповніше національно-культурні відмінності в сфері освіти можна описати з позицій класичних концепцій культурних змін Г.Хофстеді¹³, теорії Р.Льюїса про моноактивні, поліактивні і реактивні культури¹⁴ і уявлень Е.Хола про високо- і низькоконтекстуальні культури¹⁵.

Під культурними змінами нідерландський соціолог Г.Хофстеді розумів певний набір цінностей, настанов, вірувань,

норм і моделей поведінки, якими одна культура відрізняється від іншої. Дослідник виявив, що більш всього народи розрізняються за чотирма культурними вимірами: індивідуалізм – колективізм, мужність – жіночність, дистанція влади і уникнення невизначеності. В сфері освіти культурні виміри проявляються наступним чином. У західних індивідуалістських культурах учать вчитися самостійно впродовж усього життя. Основний зміст освіти – як потрібно вчитися самостійно. В колективістських культурах навчання здійснюється тільки в молоді роки. Дають готові знання. Навчають переважно способом дій. У країнах із мужньою культурою навчальний процес орієнтований на кращих учнів. Головною метою навчання є академічні успіхи, результати навчання дуже важливі. Погане навчання, відрахування прирівнюються до катастрофи. В країнах із жіночною культурою навчальний процес орієнтований на середнього учня. Головною метою навчання є соціальна адаптація, а результати навчання не дуже важливі. В країнах із низькою дистанцією влади центральною фігурою в навчанні є учень. Викладач розглядається всього лиш як провідник, передавальна ланка між знаннями і учнем. Навчання являє собою об’єктивний процес пізнання. В країнах із високою дистанцією влади центральною фігурою в початковому процесі традиційно є вчитель. Навчання розглядається як сприйняття мудрості вчителя. Наприклад, турки, відповідаючи на запитання про відносини студентів і викладачів, говорять: “Вчителя треба боятися так само, як ви боїтеся Аллаха”. Це саме стосується іранців: “Професор, який дозволяє ставитися до себе без належної поваги і шанування, чи який зізнається в недостатньому знанні свого предмета, не сприймається іранськими студентами серйозно. Студент втрачає повагу до вчителя, якщо той знаходиться з ним на дружній нозі”. В країнах з низьким рівнем уникнення невизначеності структуруванню навчальних програм не надається досить великого значення, цілі навчання формулюються нечітко, навчальні завдання не деталізуються, розкладу не завжди дотримуються, допускається відповідь вчителя “не знаю”. В

країнах з високим рівнем уникнення невизначеності навчальні програми чітко структуровані, цілі і завдання навчання зрозумілі і конкретні, навчальні завдання розписуються детально, розкладу дотримуються жорстко, від вчителя очікують, що він “знає все”.

Згідно теорією Р.Льюїса моноактивні, поліактивні і реактивні культури розрізняються відповідно до часу. Моноактивні культури допускають виконання тільки однієї справи за одиницю часу. Тому представники моно активних культур планують своє життя у відповідній послідовності і складають розклад іноді на декілька місяців і навіть років наперед. Прийнята сьогодні в більшості країн світу класно-урочна система відомого чеського педагога Яна Амоса Коменського – дітище західного моноактивного відношення до часу. Протягом однієї одиниці допускається виконання тільки одного навчального завдання. Час рухається лінійно – з минулого через теперішнє у майбутнє. Навчальний процес поділений на часові одиниці – уроки. Клас постійний відносно складу впродовж усього навчання. Поліактивні культури допускають виконання декількох справ одночасно. В реактивних культурах чіткі уявлення про час відсутні і навчальний процес визначається звичними природними циклами: сходом і заходом сонця, втомою.

Американський антрополог Е.Холл розрізняє висококонтекстуальні і низькоконтекстуальні культури, залежно від їх ставлення до контексту. Контекст – це інформація, що оточує і супроводжує подію.

Стили викладання у висококонтекстуальних (Схід) і низькоконтекстуальних (Захід) культурах значно відрізняються. На Заході викладач повинен все назвати своїми словами і всьому повинен дати зрозумілу оцінку. На Сході основна частина навчальної інформації передається немовним контекстом: зовнішнім виглядом викладача, його віком, манерою триматися. Частими бувають багатозначні і довгі паузи. Залежно від контексту одне і те саме слово може мати різне значення: наприклад, “так” в Японії може означати “так”, “ні” і “можливо”.

Японці розрізняють офіційну правду чи правду для публіки, і справжні наміри того, хто розмовляє. Західні, зокрема американські, викладачі скаржаться, що не бачать зворотного зв'язку від японських студентів, які привчені до контексту.

Національна специфіка процесу навчання зберігається і через різницю в психології народів. Важливі в навчанні пізнавальні процеси (сприйняття, пам'ять, мислення) відрізняються в різних країнах залежно від ландшафту місцевості, клімату. Наприклад, на Сході в опрацюванні навчального матеріалу бере участь здебільшого права півкуля, яка забезпечує образне, емоційне, інтуїтивне опрацювання інформації. На Заході, навпаки, переважає ліва півкуля: логіка, аналіз, раціоналізація. Тому викладачам і учням з різних країн важко зрозуміти один одного.

Одним із проявів глобалізації в сфері освіти є виникнення в нашій країні недержавних освітніх закладів. Вводячи плату за навчання, Міністерство освіти мало на меті в основному два завдання: компенсувати скорочення фінансування і направити новий фінансовий потік на підтримку державної освіти та зберегти викладацький потенціал. Викладацька і наукова громадськість загалом спочатку позитивно відгукнулася щодо нововведень. Однак ринкові відносини в освіті так само як і в економіці, політиці та інших сферах суспільного життя в період так званого “дикого капіталізму” почали розвиватися своєрідним чином. Насамперед дуже швидко зростала кількість недержавних навчальних закладів і, як наслідок, об'єднавшись – вони стали чималою економічною і політичною силою, проходячи щоразу нові етапи інституалізації в освітній сфері нашої держави.

Проте якість освіти та організація навчального процесу в деяких недержавних навчальних закладах бажає бути кращою:

- висока плинність кадрів;
- некваліфікованість окремих викладачів;
- навчальне перевантаження викладачів;
- відсутність кафедр як ключової ланки організації навчально- методичної та наукової роботи;

- формування в них специфічної корпоративної “ринкової” культури викладачів та студентів;

- відсутність або символічність наукової та виховної роботи;

- “філіалізація” недержавної освіти.

Конкуренцію недержавним навчальним закладам становлять державні вузи, розвиваючи широкий спектр платних послуг, запроваджуючи затребувані на ринку спеціальності. В цьому контексті виникає проблема співвідношення платної і бюджетної освіти в стінах державних університетів.

Хочеться вірити, що негативні тенденції в розвитку недержавної освіти є “хворобою росту”. В США і країнах Західної Європи недержавна приватна освіта престижніша і якісніша порівняно з державною. Більшість найвідоміших і найпрестижніших навчальних закладів є недержавними – наприклад, Гарвард.

Отож, зважаючи на все викладене вище, потрібно дуже обережно інтегрувати нашу освіту у так званий Болонський процес. Глобалізація в освіті має неоднозначні наслідки. Її позитивним боком є те, що вона веде до універсалізації і поширення передових технічних і природничо-наукових знань. Тому глобалізація знань добра в галузі викладання природничих і технічних наук. Однак у сфері викладання гуманітарних наук глобалізація нагадує культурний імперіалізм – дорогу з одностороннім рухом, якою транслюється позиція, цінності, погляди, які вигідні домінуючій культурі. Тому викладання гуманітарних дисциплін і дидактичні методи навчання повинні розвиватися, враховуючи національну специфіку. Україна представлятиме інтерес для країн, що уже підписали Болонську декларацію, тільки зберігши національну специфіку вітчизняної освіти і її досягнення. Поряд з цим, українській освіті потрібно набувати і глобальної складової. По мірі зростання процесів глобалізації значення національної освіти буде ще більше зростати. Зберігаючи найкраще, що у нас є, ми повинні переймати досвід інших країн, підлаштовуватися у глобальні процеси, вчитися в інших і давати уроки іншим. У цьому контексті

варто навести приклад країн Південно-Східної Азії – Японії, Південної Кореї, Китаю, Тайваню, Сінгапуру. Зберігши свою культурну специфіку, вони взяли все найкраще, що було на Заході – його технології, досвід, інвестиції – і не тільки порівнялись із ними, але і в багатьох аспектах випередили їх. Так і українській освіті треба увібрати все найкраще, що передбачає глобалізація, а зокрема, і принципи Болонського процесу, але ні в жодному разі не відмовлятися від власних переваг.

¹ Большая советская энциклопедия. – М., 1956. – Т. 43. – С. 161.

² Социальная траектория реформируемой России. Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / Отв. ред. Заславская Т.И. – Новосибирск, 1999. – С. 149.

³ Горшков М.К. Российское общество в условиях трансформации (социологический анализ). – М., 2000. – С. 8.

⁴ Рассадина Т.А. Механизмы процесса трансформаций традиционных ценностей // Вестник Московского университета. – Сер. 18. Социология и политология. – 2005. – № 5. – С. 57. (50–64)

⁵ Див: Липин Н.И. Кризис отчужденного бытия и проблема социокультурной реформации // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 29–41; Липин Н.И. Проблема социокультурной реформации // Вопросы философии. – 1996. – № 5. – С. 21–31.

⁶ Див. Липин Н.И. Проблема социокультурной трансформации // Вопросы философии. – 2000. – № 6. – С. 3–17.

⁷ Кочетков В.В. Глобализация в образовании // Вестник Московского университета. – Сер. 18. Социология и политология. – 2005. – № 1. – С. 145. (144–159)

⁸ Безгласная Е.А. Структурные сдвиги в российском высшем образовании // Преподавание социально-гуманитарных дисциплин в вузах России: Аналитический доклад / Под. ред. Л.Г.Ионина. – М., 2001. – С. 32–33.

⁹ Ильинский М.М. Образовательная революция. – М., 2002.

¹⁰ Тоффлер О. Футуршок. – М., 1973.

¹¹ Сусоколов А.А. Структурные факторы самоорганизации этноса // Расы и народы. – 1990. – Вып. 20. – С. 5–39.

¹² Панарин А.С. Искушение глобализмом. – М., 2002.

¹³ Hofstede G. Cultures and Organizations (Software of the Mind). – N.Y., 1994.

¹⁴ Льюис Р.Д. Деловые культуры в международном бизнесе. – М., 1999.

¹⁵ Hall E.T. Beyond Culture. – N.Y., 1981.